

WATERLOOPLEIN

De laatste joodse bewoners van de nummers 64-78

Opgedragen aan

Esther Platvoet

Waterlooplein, 9 oktober 1942 – Sobibor, 2 juli 1943

Robert Isaac van Gelderen

Waterlooplein, 15 november 1942 – Sobibor, 11 juni 1943

Wally de Lang

WATERLOOPLEIN

De laatste joodse bewoners
van de nummers 64-78

UITGEVERIJ BAS LUBBERHUIZEN

Je kunt de grote geschiedenis kruimel voor kruimel
bijeensprokkelen door naar de verhalen
van kleine mensen te luisteren.

Svetlana Alexijevitsj

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	15

DEEL I

- De huizen en de mensen	25
- Slagveld voor de deur	30
- Solidariteit	41
- Isolement	42
- Verlaten huizen	47
- Joodse huiseigenaren	54
- Van leegstand naar sloop	57
- Schade	61
- Zielloze puinhopen	63

DEEL II

- Gezin Jacob Tak	Waterlooplein 6	71
- Samuel Maandag	Waterlooplein 66	77
- Joseph en Luise van Gelder	Waterlooplein 68	84
- Gezin David Wagenhuis	Waterlooplein 70	89
- Gezin Hartog Blits	Waterlooplein 72	94
- Salomon Cohen Paraira	Waterlooplein 72	104
- Gezin Salomon Druijf	Waterlooplein 72-I	110
- Gezin Levie Wegloop	Waterlooplein 72-II	118
- Gezin Isaac Lessing	Waterlooplein 72-II	123
- Gezin Machiel Polak	Waterlooplein 72-III	131
- Eli Talhuizen en zijn drie zusters	Waterlooplein 74	145

– Gezin Isaac Finsi	Waterlooplein 74-I	153
– Gezin Lazarus Hijman Vrieslander	Waterlooplein 74-II	164
– Gezin Aäron Koster	Waterlooplein 74-III	167
– Gezin Jacob de Hond	Waterlooplein 76	171
– Gezin Levie Haringman	Waterlooplein 76-I	176
– Gezin Simon Cosman	Waterlooplein 76-II	183
– Gezin David Davidson	Waterlooplein 76-II	190
– Gezin Jacob Kops	Waterlooplein 76-III	192
– Gezin Coenraad Worms	Waterlooplein 78	201
– Gezin Abraham Roodveldt	Waterlooplein 78-I	215
– Gezin Mozes Platvoet	Waterlooplein 78-II	219
– Gezin Levie Hoed	Waterlooplein 78-II	226
– Gezin Wolf Korper	Waterlooplein 78-III	229
– Joseph de la Penha	Waterlooplein 78-III	235
– Gezin Hijman Polak	Waterlooplein 78-III	245
Noten		255
Dankwoord		269
Illustratieverantwoording		271

Voorwoord

*In Amsterdam daar staat een buurt heel verlaten,
de huizen zijn leeg en verrotten in 't weer,
de straten zo stil vol met gapende gaten,
waar zijn toch de mensen? Zie ik ze nooit weer?
Waar zijn al die venters met fruit en met bloemen
en waar is die voddenman, die altijd kwam,
waar zijn die tienduizenden hier niet te noemen,
waar zijn toch die Joden van ons Amsterdam?*

Hans Krieg (1899-1961)

Als er één plek is die zich na het lezen van bovenstaande liedtekst opdringt, is het wel het Waterlooplein, eeuwenlang het kloppende hart van de Amsterdamse Jodenbuurt. Hans Krieg schreef en componeerde het lied 'Waar bleven de Joden van ons Amsterdam' in 1947 ter nagedachtenis aan de vele tienduizenden joden die gedurende de Tweede Wereldoorlog vanuit de hoofdstad waren weggevoerd. Dit boek gaat over de uitgewiste geschiedenis van 114 van hen, naamloze joden die aan het Waterlooplein gewoond hebben. Over de venters en hun burens, over het geweld dat er plaatsvond en over de 'gapende gaten', de leegten op het plein die op indringende wijze de gevolgen laten zien van deportatie en verwoesting.

Veel historici hebben zich de laatste jaren beziggehouden met het beschrijven van zogenoemde 'lieux de mémoire', plaatsen van herinnering. Waterlooplein 64-78 is ook zo'n plek: niet alleen de huizen, ook de mensen zijn verdwenen, en binnen niet al te lange tijd behoren ook herinneringen aan wat zich daar in 1940-1945 heeft afgespeeld tot het verleden omdat er eenvoudigweg geen getuigen meer in leven zijn. Sinds de opening in 1986 van de Stopera (Stadhuis en Opera) lijkt er één grote dekplaat over de geschiedenis van die plek gelegd te zijn, een zerk zonder een enkele verwijzing naar de namen en het bestaan van de joodse Amsterdammers die hier woonden en die de vervolging met de dood hebben moeten bekopen.

De historicus die de zerk wil lichten om uit te zoeken wat er met de bewoners is gebeurd, stuit op een aantal moeilijkheden, waaronder het gebrek aan bewijsstukken en getuigenissen. Obstakels die overigens geen excuus mogen vormen om niet in alle hoeken en gaten te blijven graven naar informatie die bevestigt dat die mensen ooit onder ons waren.

De keuze voor de 114 bewoners van dit rijtje huizen was in zekere zin onvoorzien. Het was puur toeval dat tijdens een eerder onderzoek (*We hadden van alles niks – Waterlooplein 1945-1970*) bleek dat in het Stadsarchief Amsterdam meerdere afbeeldingen te vinden waren van dit blok huizen tegenover de Mozes en Aäronkerk, foto's die een beeld geven van de toestand van de panden op verschillende momenten in de tijd: 1918, 1932, augustus 1944, eind 1944, april 1945 en april 1946. Door die opnamen naast elkaar te leggen, ontstond een duidelijk beeld van de teloorgang van deze woningen.

De combinatie plaats (Waterlooplein)–bewoners (joden)–tijdsgewricht (bezetting) laat in eerste instantie niet veel te raden over. De foto van de dichtgemetselde huizen uit augustus 1944 (zie pagina 13) spreekt dienaangaande voor zich: de bewoners zijn verdwenen. Wie zij waren en wanneer zij hun huis moesten verlaten, was echter niet duidelijk. Een nieuw onderzoek was geboren en wees na verloop van tijd uit dat eind jaren dertig, begin jaren veertig in de acht panden Waterlooplein 64-78, zesentwintig joodse gezinnen woonden, 114 personen. Hun levensverhalen worden in dit boek verteld.

Om die familieverhalen meer betekenis te geven, gaat deel I over het wonen op die specifieke plek. Ook beschrijf ik de belangrijkste gebeurtenissen die daar gedurende de beginjaren van de oorlog plaatsvonden: de vechtpartijen tussen WA'ers en joden, de razzia's, de deportaties, de plundering van de huizen en de gevolgen van de houtroof. Het zijn stuk voor stuk bekende verhalen, maar juist het feit dat ze zo vaak verteld worden, maakt dat ze een nogal versteend karakter hebben gekregen. Toen bij reconstructie bleek dat met name de vechtpartijen in februari 1941 pal voor de deur van genoemd rijtje huizen hebben plaatsgevonden, werd duidelijk dat de directe impact van die gebeurtenissen op het leven van diegenen die daar woonden enorm geweest moet zijn, en dat de bewoners als gevolg van die straatterreur in het jaar voorafgaand aan de deportaties al onder grote angst moeten hebben geleefd. Voortdurende aantasting van de veiligheid van de buurt, de straat en het eigen huis, en het besef overal en onverwacht aangevallen te kunnen worden, leidt immers tot een continu gevoel van dreiging, beklemming en vrees voor wat komen gaat.

De razzia's van 22 en 23 februari 1941 en de daaruit volgende maandenlange onzekerheid over de situatie van opgepakte familieleden vergrootte die angst en paniek in belangrijke mate. 427 Joodse mannen tussen de 20 en 35 jaar waren met geweld gearresteerd en weggevoerd, en veel achterblijvers misten een vader, broer, oom, neef, vriend, collega of buurman – en zo niet, dan kenden ze wel iemand die zich zorgen maakte over een verdwenen kennis of familielid.

Naast het onderzoek naar de verhalen van de mensen, heb ik mij verdiept in de huizen die leeg kwamen te staan omdat de bewoners gedwongen waren zich in Westerbork te melden: wanneer trok de laatste bewoner de deur achter zich dicht en hoe snel nadien werden de woningen geplunderd en gesloopt? Konden de eigenaren daar niets tegen doen? Wat ging er om in de hoofden van de mensen die 'Jodenwoningen' sloopten, en wat voelden de tien overlevenden uit dit rijtje huizen toen ze na de bevrijding uit de kampen en de onderduik naar deze plek terugkeerden en daar een gapend gat aantroffen?

De antwoorden op deze en andere vragen vormen, samen met de uit de vergetelheid naar boven gehaalde familie verhalen (deel II), een geschreven monument voor de laatste bewoners van Waterlooplein 64-78. Nu er steeds minder ooggetuigen zijn die over het joodse leven voor en tijdens de oorlog kunnen vertellen, is dit de enige manier om stil te staan bij dat verleden: een symbolisch bezoek aan niet-bestaande joodse graven waarop we ter herinnering kleine steentjes achterlaten.

Wally de Lang

1918

1932

augustus 1944

eind 1944

april 1945

Inleiding

Een beeld zegt vaak meer dan duizend woorden.

Op de foto's op de voorgaande pagina's zien we steeds hetzelfde rijtje huizen: de voormalige panden aan het Waterlooplein 64-78, recht tegenover de ingang van de Mozes en Aäronkerk, de grote katholieke kerk die vanaf 1841 het plein domineert.

Eenieder die bekend is met de geschiedenis van Amsterdam in het algemeen en het Waterlooplein in het bijzonder, weet dat die plek, samen met de omliggende straten, eeuwenlang het centrum vormde van de oude Jodenbuurt.

Van de zes huizenblokken die in de kom van de Amstel en de Zwanenburgwal stonden, staat geen pand meer overeind. Sinds 1986 bevindt zich op die plek het nieuwe stadhuis van Amsterdam, een groot gebouw waarin ook het Muziektheater, thuisbasis van de Nederlandse Opera en het Nationale Ballet, is gevestigd. De rooilijn van de oostflank van het gebouw – waar tegenwoordig de ingang van de parkeergarage is – loopt op enkele meters na gelijk aan de voorgevels van de verdwenen huizen met de nummers 64-78. Wie door de Lange Houtgang loopt – de 'binnenstraat' in het stadhuis van oost naar west – ziet verwijzingen naar de historie van de waterhuishouding van de stad alsmede een algemeen overzicht in jaartallen van de geschiedenis van Amsterdam. Een directe verwijzing naar de mensen die eeuwenlang op het plein gewoond hebben en daar hun nering dreven, is afwezig. Dat is des te schrijnender omdat iedereen weet dat de verschrikkingen van 1940-1945 het einde betekenden voor het grootste deel van de joodse bewoners in dit hart van de oude Jodenbuurt, waar opeenvolgende generaties in kleine werkplaatsjes en winkeltjes hun geld verdienden en waar venters en marktkooplieden in weer en wind van achter kar of kraam hun handel aan de man probeerden te brengen. Sommige joodse families waren honderden jaren lang vergroeid met die buurt. Ze vonden er hun partners, voedden er hun

kinderen op en werden vanuit hun huis op het plein naar hun laatste rustplaats begeleid.

In de jaren 1940-1943 werd de oude joodse wijk een zwaar belaagd *Judenviertel*, daarna was het er leeg en stil.

Door het wegvoeren van de joden van het plein ontstond er letterlijk en figuurlijk ruimte voor het nieuw te bouwen stadhuis waarover in de gemeenteraad al vanaf begin jaren dertig werd gedebatteerd. Toch ontbreekt in dit stadhuis iedere verwijzing naar die deportaties, en daardoor lijkt dit gemeentelijke centrum in zekere zin los te staan van zijn geschiedenis. Elke herinnering aan ‘wat ooit was’ is verdwenen, met uitzondering van het in 1989 door Otto Treumann gemaakte *Lint van Steen* aan de Amstel dat de contouren zichtbaar maakt van het voormalige Joodse Jongensweeshuis, van waar in 1943 bijna honderd jongens en hun verzorgers werden gedeporteerd.

Kadastrale kaart van het Waterlooplein in 1918. Rechtsboven de Mozes en Aäronkerk, schuin links ertegenover binnen de stippellijn huizenrij 64-78. De zwarte lijn geeft de contouren aan van het huidige stadhuis/Muziektheater.

De link tussen heden en verleden moet hersteld worden, en de foto's van de dichtgemetselde en later ingestorte huizen bieden daarvoor een uitstekend handvat. Omdat niet de huizen maar de mensen de buurt levendig maakten, ontstond de vraag wie de laatste bewoners waren van de panden, wat er met hen is gebeurd en hoe de enkelen die na de bevrijding naar het Waterlooplein terugkeerden, zich gevoeld hebben toen ze zagen dat er niets meer over was van de woningen waar ze met hun omgekomen familieleden lief en leed hadden gedeeld.

De mensen en de bronnen

Een historicus is een ware detective, iemand die Sherlock Holmes, die altijd een antwoord wist te vinden op de prangende vraag 'Wat is hier gebeurd, wanneer en hoe?', tot zijn beste vrienden zou willen rekenen. Holmes rustte niet voordat hij de onderste steen boven had.

De zoektocht naar het antwoord op de vraag welke Waterloopleiners van 64-hs tot en met 78-III het slachtoffer werden van de barbaarse daden die elders uitgebreid beschreven zijn, vergt eenzelfde doorzettingsvermogen en vindingrijkheid. De vraag stellen is namelijk makkelijker dan haar beantwoorden.

De namen zijn relatief eenvoudig te achterhalen via woningkaarten die in het Stadsarchief van Amsterdam bewaard zijn gebleven. Archief- en gezinskaarten bieden de mogelijkheid om stambomen en hele netwerken van de betreffende families te reconstrueren, maar de onderzoeker baseert zich dan puur op ambtelijke bronnen: aktes en documenten die van overheidswege werden bijgehouden.

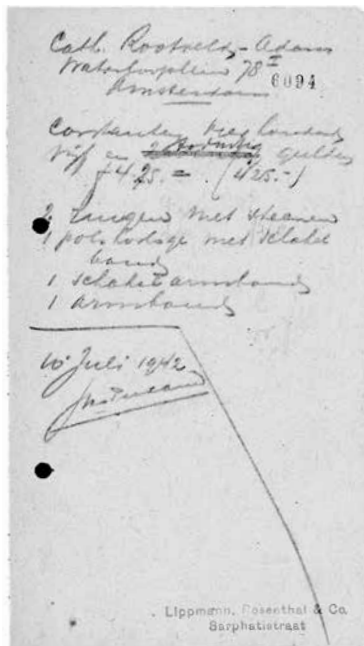
De historicus wil echter meer. Hij ziet naast de naam het liefst ook een gezicht; hij is op zoek naar verhalen, foto's, brieven, tekeningen, dagboeken et cetera. Met details wil hij zijn personages tot leven brengen. En daar openbaart zich onmiddellijk een probleem: de mensen die we hier uit de verborgen geschiedenis naar boven willen halen – het gaat om 114 personen – hebben in de archieven bitter weinig sporen nagelaten. Hoe komt dat?

De meeste joden van het Waterlooplein waren arm. Degenen die het financieel beter kregen, vertrokken naar betere buurten in Amsterdam. Arme kinderen moesten al op jonge leeftijd bijdragen aan het gezinsinkomen en gingen vroeg 'uit werken': brood ging voor boeken. Ze volgden vaak een beperkt aantal jaren onderwijs en konden daardoor niet of slecht schrijven met als gevolg dat zij weinig of niets (persoonlijks) op papier zetten.

Ook beelden van de voormalige bewoners ontbreken: de mensen die we

hier bestuderen, leefden in een tijd waarin voornamelijk op hoogtijdagen werd gefotografeerd, of wanneer er een uitzonderlijk bezoek werd gebracht aan een studio waarbij iedereen in strak gestreken katoen voor een fotograaf poseerde. Mensen die nauwelijks geld hadden om eten te kopen, konden zich dergelijke uitjes niet permitteren, laat staan dat ze over een camera beschikten. Omdat ze ook niet verkeerden in kringen waarin wél gefotografeerd werd, zijn ze vrijwel niet op beeld vereeuwigd. We kunnen bovendien aannemen dat als er foto's waren, ze die bij hun deportatie geprobeerd hebben mee te nemen in hun rugzak of op een andere, moeilijker te traceren plek zoals in de zoom van een jurk of jas. Onderweg en na aankomst in de kampen werden de mensen meestal onder dreiging gedwongen alles af te geven. Daardoor verdwenen de foto's alsnog.

Degenen die de oorlogsjaren en ellende in de kampen overleefden, kwamen berooid terug. Het enige wat ze nog bezaten, waren de kleren aan hun lijf. De enkele gescheurde en beschadigde foto's en identiteitskaarten die wel mee terugkwamen, zijn te vinden in de vitrines van musea of documentatiecentra.

Aantekening van de bezittingen die marktkoopvrouw Catharina Haringman in 1941 inleverde bij de bank Lippmann, Rosenthal & Co, na Verordening 148/41:

‘fl. 425 aan contanten, 2 ringen met steenen, 1 polshorloge met schakelband,
 1 schakelarmband, 1 armband’.

Het leven in armoede betekende ook dat er geen geld was om waardevolle familiestukken aan te schaffen. In meer welgestelde milieus worden dat erfstukken die van generatie op generatie overgaan en iets kunnen vertellen over smaak, maatschappelijke status et cetera. Als de 26 hier onderzochte joodse gezinnen al bezittingen hadden, waren die in de loop van de oorlogsjaren door de bezetter opgeëist. Ze moesten alles aangeven en inleveren.

Wie niets heeft, kan niets doorgeven – er zijn dan ook geen eigendommen overgeleverd die ons informatie kunnen verschaffen over de families. Huisraad, fotoalbums, dagboeken en persoonlijke bezittingen die gedurende de oorlogsjaren bij niet-joodse vrienden en burens in bewaring waren gegeven, zijn vaak verdwenen of niet teruggegeven. En als er wel bezittingen waren, ontbrak het persoonlijke verhaal. Wat in de huizen werd achtergelaten, werd vaak geroofd door burens of buurtbewoners; door medewerkers van de *Hausraterfassungsstelle*, het Duitse bureau dat de huisraad registreerde; of door sjuowers van de verschillende verhuisfirma's die de inboedels moesten afvoeren. Niets bleef er over. Elk aandenken verdween.

Een vierde verklaring voor het gebrek aan informatie is het evidente gegeven dat naarmate mensen ouder worden, ze meer verzamelen en in documenten en verhalen meer sporen achterlaten. Veel van de personen die we hier onderzoeken – onder hen ook veel kinderen – zijn op jonge leeftijd van het leven beroofd en hebben daardoor letterlijk minder tijd gehad om in de historische bronnen informatie na te laten.

De belangrijkste reden voor de bronnenschaarste en het ontbreken van verhalen is het feit dat door de deportaties tijdens de Tweede Wereldoorlog in de meeste gevallen ook de brede kring van familieleden, vrienden en kennissen rond deze mensen is weggevaagd. Families waarvan zestig of zeventig personen zijn vermoord, zijn geen uitzondering. Met de dood van zoveel familieleden en hun aanhang verdwenen ook de herinneringen aan en de overlevering van de familieverhalen, -tradities, -grapjes, -woordspelingen, -vernoemingen et cetera. Van een van de hier bestudeerde gezinnen verdween met hun dood zelfs de familienaam die langer dan 250 jaar op en rond het plein te zien en te horen was geweest: de achternaam Talhuizen.

Het grote verdriet bij de overlevenden over de dood van zo veel geliefden, vrienden, bekenden én onbekenden, heeft ertoe geleid dat er na de bevrij-

ding – soms tot op heden– sprake was van het ‘grote zwijgen’. Terugblikken op het vooroorlogse joodse leven en spreken over oorlogservaringen was ondraaglijk. Iedereen wilde zijn of haar leven zo snel mogelijk weer op orde krijgen, de blik was voorwaarts gericht, de verloren tijd moest worden ingehaald. Als er al mensen terugkwamen die over de bewoners van Waterlooplein 64-78 hadden kunnen vertellen, dan deden ze dat vaak niet. Het volgende is daarvoor illustratief.

Na een wekenlange zoektocht naar overlevenden of nabestaanden van de familie Polak van Waterlooplein 72-III, leken er sporen te zijn die naar een verhalende bron leidden. Eindelijk zou er meer feitelijke informatie over het leven op dat kleine stukje plein vlak bij de Mozes en Aäronkerk boven tafel komen, omdat een Israëliische kleindochter van deze familie de geschiedenis van haar Nederlandse oma Henny wilde reconstrueren; als lid van de derde generatie durfde zij zeventig jaar na dato naar dat verleden te kijken, en wilde zij meer weten van het hoe en waarom. Wat bleek?

De oma die in de oorlog ondergedoken zat, heeft tot haar dood met geen woord over die periode en over haar leven in Nederland gesproken. Ze vertelde haar eigen dochter níets over de oorlogsjaren, haar Amsterdamse jeugd en haar vroege familielevens. De verwachting dat de dochter en kleindochter (tweede en derde generatie) als aangever van feiten en verhalen konden fungeren, werd niet ingelost, in plaats daarvan werd ik als onderzoeker gepromoveerd tot gids die de familie rondleidde in wat voor hen nog terra incognita was. Daarmee gaf ik de geschiedenis als het ware aan hen terug in plaats van andersom, een uitkomst die overigens voor beide partijen zeer waardevol was.

Gelukkig bleek er één bron te bestaan die het gebrek aan informatie wist te compenseren: de zogenaamde steundossiers waarover het Amsterdamse Stadsarchief beschikt. In die dossiers hielden medewerkers van het Armbestuur en later ambtenaren van het Gemeentelijk Bureau voor Maatschappelijke Steun zorgvuldig bij hoe vaak en waarom de gezinnen in kwestie aanvragen deden voor ondersteuning in natura, geld voor levensonderhoud of ‘handelsgeld’ om zaken te kunnen blijven doen. Zeventien van de zesentwintig hier onderzochte families bleken uit pure noodzaak voor korte, maar meestal voor langere tijd, een beroep te hebben gedaan op die steun.

De dossiers geven bijzonder veel informatie over de gezinssamenstelling inclusief de (meestal geringe) inkomsten van de verschillende gezins- en familieleden, de hoogte van de huur van de woning, gegevens over ontslag